

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٣٨٤ / ١٢ / ١٠

١٠٢٥٣٢

دانشگاه یزد

مجتمع علوم انسانی
دانشکده زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

نقد و تحلیل دیوان فروغی بسطامی

استاد راهنما: دکتر محمد علی صادقیان
استاد مشاور: دکتر سید محمد حسینی شبانان

پژوهش و نگارش: جواد رحیمی

شهریور ماه ۱۳۸۵

۱۳۸۶ / ۱۲ / ۱۱

۱۰۴۳۶

تقدیم به :

ساحت مقدس
پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) ،

پدر و مادرم

و

همه پرچم داران زبان ، ادب

و

فرهنگ فارسی و ایرانی

سپاس‌گزاری

اینک که به یاری خداوند بلند مرتبه ، این پایان نامه به مرحله پایانی رسیده است ، وظیفه خود می دانم از همه بزرگان و استادانی که مرا در این راه ، ارشاد و راهنمایی نموده اند ، تشکر و قدردانی نمایم ؛ به ویژه استاد گران قدر و نکته دان ، جناب آقای دکتر محمد علی صادقیان که با بیان رهنمود های عالمانه ایشان به این توفیق دست یافته ام ، همچنین از راهنمایی ارزنده استاد ارجمندم ، جناب آقای دکتر سید محمد حسینی شبانان صمیمانه تشکر و سپاس‌گزاری می نمایم ، و از درگاه حیّ متعال برای آنان و تمامی کسانی که در این مسیر مرا یاری نموده اند ، طول عمری با عزّت و برکت خواهانم .

باسمه تعالی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

صورتجلسه دفاعیه پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

جلسه دفاعیه پایان نامه تحصیلی آقای جواد رحیمی

دانشجوی کارشناسی ارشد مجتمع علوم انسانی دانشگاه یزد، در رشته/گرایش زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان: «نقد و تحلیل دیوان فروغی بسطامی»

در تاریخ ۱۳۸۵/۶/۲۹

و تعداد واحد: ۴

امضاء

نام و نام خانوادگی : نام و نام خانوادگی با حضور اعضای هیات داوران متشکل از :

دکتر محمدعلی صادقیان

۱-استاد راهنما

دکتر سیدمحمد حسینی شبانان

۲-استاد مشاور

دکتر مرتضی فلاح

۳-داور داخل گروه

دکتر عباس برهانی

۴-داور خارج از گروه

تشکیل گردید و پس از ارزیابی پایان نامه توسط هیات داوران، بادرجه عالی و نمره: به عدد ۱۹
به حروف نورد ه ت م مورد تصویب قرار گرفت.

نماینده تحصیلات-تکمیلی-دانشگاه (ناظر)

نام و نام خانوادگی: دکتر محمدحسین سرائی

امضاء:

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول : مبادی تحقیق :
۴	عنوان و نوع پایان نامه و تعریف موضوع
۵	فرضیات
۵	روش تحقیق
۵	پیشینه کار
۶	اهداف طرح
۶	اهمیت و ضرورت تحقیق
۷	کاربرد نتایج تحقیق
۸	فصل دوم : فروغی محاکمان و چند تن از شاعران معاصر وی
۹	طایفه قاجار و بنیان گذار آن :
۱۰	فتحعلی شاه
۱۲	محمد شاه
۱۳	ناصر الدین شاه
۱۴	شجاع السلطنه
۱۵	فروغی بسطامی و شرح حال وی
۱۵	تولد و زادگاه فروغی بسطامی

صفحه	عنوان
۱۶	میزان تحصیلات و تخلص فروغی
۱۷	آغاز شاعری
۱۸	ازدواج فروغی
۱۹	مذهب و مسلک فروغی
۲۱	سه تن از شاعران معاصر و هم نشین فروغی :
۲۲	قائمی شیرازی
۲۴	شعر قائمی
۲۹	سروش اصفهانی
۳۱	اشعار سروش
۳۶	یغمای جندقی
۳۷	شعر یغما
۴۳	فصل سوم : فروغی بسطامی و سبک بازگشت
۴۴	سبک و انواع آن در شعر فارسی
۴۶	شعر دوره بازگشت ادبی
۴۷	دوره فترت
۴۷	شاعران پیشگام دوره بازگشت ادبی
۴۹	خصوصیت شعر دوره بازگشت :
۴۹	۱- از نظر زبان
۵۱	۲- از نظر فکر و اندیشه
۵۱	۳- از دید ادبی

صفحه	عنوان
۵۲	امتیازات و برجستگی های شعر دوره بازگشت
۵۴	قالب های مهم شعری دوره بازگشت
۵۴	قالب شعر فروغی بسطامی
۵۶	غزل در شعر فارسی
۵۸	معانی غزل :
۵۸	۱- غزل به معنی شعر عاشقانه
۵۹	۲- غزل به معنی شعر ملحون و آهنگین
۵۹	۳- غزل به معنی تغزل
۶۰	۴- غزل به معنی اصطلاحی امروز
۶۰	غزل و غزل سرایان دوره بازگشت ادبی
۶۱	غزل های فروغی بسطامی
۷۱	تقلید و اقتضای فروغی از دیگر شاعران
۷۲	فروغی و تأثیر پذیری از حافظ :
۷۲	۱- تأثیر پذیری در عروض و قافیه :
۷۲	الف- در وزن و قافیه و ردیف ، یا وزن و قافیه .
۸۲	ب- در وزن و ردیف ، یا وزن به تنهایی .
۸۶	۲- تأثیر پذیری شعر فروغی از مضمون و محتوای شعر حافظ
۸۹	تأثیر پذیری فروغی از سعدی :
۸۹	۱- تأثیرپذیری در عروض و قافیه
۸۹	الف- در وزن و قافیه و ردیف ، یا وزن و قافیه .
۹۴	ب- در وزن و ردیف ، یا وزن به تنهایی .
۹۸	۲- تأثیرپذیری در مضمون و محتوا

صفحه	عنوان
۱۰۱	فصل چهارم : صور خیال در شعر فروغی بسطامی
۱۰۳	بیان
۱۰۳	تشبیه :
۱۰۴	۱- تشبیه از جهت حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه
۱۰۴	الف- دو طرف حسی .
۱۰۵	ب- مشبّه عقلی و مشبّه به حسی .
۱۰۹	ج- مشبّه حسی و مشبّه به عقلی .
۱۱۰	د- دو طرف عقلی .
۱۱۰	۲- تشبیه از نظر ساختمان :
۱۱۰	الف- تشبیه مفرد .
۱۱۱	ب- تشبیه مقید .
۱۱۱	ج- تشبیه مرکب .
۱۱۲	الف- (۱) تشبیه مفرد به مفرد .
۱۱۳	الف- (۲) تشبیه مفرد به مقید .
۱۱۵	ب- (۱) تشبیه مقید به مقید .
۱۱۶	ب- (۲) تشبیه مقید به مفرد .
۱۱۷	ب- (۳) تشبیه مقید به مرکب .
۱۱۸	ج- (۱) تشبیه مرکب به مرکب .
۱۱۹	ج- (۲) تشبیه مرکب به مفرد .
۱۱۹	ج- (۳) تشبیه مرکب به مقید .
۱۲۰	۳- تشبیه از نظر تعدّد طرفین :
۱۲۰	الف- تشبیه ملفوف .

صفحه	عنوان
۱۲۱	ب- تشبیه مفروق .
۱۲۲	ج- تشبیه جمع .
۱۲۳	د- تشبیه تسویه .
۱۲۴	۴- تشبیه به اعتبار ذکر ارکان :
۱۲۵	الف- تشبیه مفصل مرسل .
۱۲۶	ب- تشبیه مجمل .
۱۲۷	ج- تشبیه مؤکد .
۱۲۸	د- تشبیه بلیغ
۱۳۰	حقیقت و مجاز
۱۳۰	قرینه در مجاز
۱۳۰	گونه های مجاز
۱۳۱	علاقه های مجاز مرسل :
۱۳۱	۱- علاقه جزء و کل .
۱۳۲	۲- علاقه کل و جزء .
۱۳۳	۳- علاقه محل و حال .
۱۳۴	۴- علاقه حال و محل .
۱۳۵	۵- علاقه سببیت .
۱۳۶	۶- علاقه جنس .
۱۳۸	۷- علاقه ماکان .
۱۳۸	۸- علاقه مایکون .
۱۳۹	۹- علاقه خاص و عام و عام و خاص .

صفحه	عنوان
۱۴۰	۱۰- علاقه لازم و ملزوم .
۱۴۱	۱۱- علاقه آلیه .
۱۴۲	۱۲- علاقه قومی و خویشی .
۱۴۲	علاقه مجاورت .
۱۴۳	علاقه اشتقاق .
۱۴۴	استعاره :
۱۴۵	۱- استعاره از نظر ساختمان :
۱۴۶	الف- استعاره مصرّحه .
۱۴۶	الف-۱) مصرّحه مطلقه .
۱۴۸	الف-۲) مصرّحه مرشّحه .
۱۴۹	الف-۳) مصرّحه مجردة .
۱۵۱	ب- استعاره مکنیه .
۱۵۱	ب-۱) استعاره مکنیه اضافی .
۱۵۳	ب-۲) استعاره مکنیه غیر اضافی .
۱۵۴	استعاره از جهت لفظ مستعار :
۱۵۴	۱- اصلیه .
۱۵۴	۲- تبعیه .
۱۵۷	تشخیص و جان بخشی :
۱۵۹	کنایه
۱۶۰	انواع کنایه از جهت دلالت مکنیّ به ، به مکنیّ عنه .
۱۶۰	۱- کنایه از فعل .

صفحه	عنوان
۱۶۱	۲- کنایه از موصوف .
۱۶۲	۳- کنایه از صفت .
۱۶۳	کنایهٔ قریب و بعید
۱۶۴	ایما
فصل پنجم: آرایه های بدیعی لفظی و معنوی و برجسته و چشمگیر در	
۱۶۶	غزل های فروغی بسطامی .
۱۶۸	الف- آرایه های بدیعی لفظی .
۱۶۸	تجنیس = جناس
۱۶۹	۱- جناس مضارع و لاحق .
۱۷۲	۲- جناس زاید .
۱۷۵	۳- جناس تام .
۱۷۹	۴- جناس ناقص = محرف .
۱۸۰	۵- جناس اشتقاق .
۱۸۳	۶- جناس خط = مصحف .
۱۸۴	۷- جناس های دیگر :
۱۸۴	جناس مکرر = مزدوج = مردد .
۱۸۴	جناس مرکب .
۱۸۵	جناس لفظ .
۱۸۵	جناس مطرف .
۱۸۶	موازنه = مماثله
۱۸۸	ترصیع

صفحه	عنوان
۱۹۰	ردّ العجز علی الصدر = تصدير
۱۹۳	ردالقافیه
۱۹۴	طرد و عکس
۱۹۵	اعنات = لزوم ما لا یلزم
۱۹۷	آرایه های بدیعی معنوی
۱۹۷	۱- مراعات نظیر
۲۰۰	۲- تلمیح
۲۰۴	۳- تضادّ = مطابقه
۲۰۵	۴- تناقض (پارادوکس = Paradox)
۲۰۷	۵- حس آمیزی
۲۰۸	۶- حسن تعلیل
۲۰۹	۷- ایهام
۲۱۱	۸- ایهام تناسب
۲۱۲	۹- لفّ و نشر
۲۱۶	۱۰- مبالغه ، غلوّ ، اغراق
۲۱۸	۱۱- تجاهل العارف
۲۱۹	۱۲- ارسال المثل یا تمثیل
۲۲۰	۱۳- سؤال و جواب
۲۲۳	فصل ششم : موسیقی و درون مایه غزل های فروغی بسطامی
۲۲۴	بخش اوّل : موسیقی شعر فروغی
۲۲۵	پیوند موسیقی و شعر

صفحه	عنوان
۲۲۶	گروه موسیقایی شعر :
۲۲۶	۱- موسیقی بیرونی (وزن)
۲۳۱	۲- موسیقی کناری
۲۳۱	الف- قافیه .
۲۳۷	ب- ردیف .
۲۳۷	ردیف در غزل فارسی
۲۳۸	ردیف در غزل های فروغی
۲۴۳	۳- موسیقی درونی (داخلی)
۲۴۳	الف- واج آرای
۲۴۹	ب- تکریر
۲۵۵	بخش دوم : درون مایه غزل های فروغی بسطامی
۲۵۶	۱- اظهار عشق و دلدادگی به معشوق .
۲۶۰	۲- تقابل عشق و عقل .
۲۶۲	۳- مشرب فکری فروغی .
۲۶۳	۴- راضی بودن به رضای حق و پرهیز از خود بینی .
۲۶۵	۵- قضا و قدر (تقدیر و سرنوشت) .
۲۶۷	۶- شکوه از دور فلک و اشاره به بی ثباتی عمر .
۲۷۰	۷- وصف شخصیت های نمادین تصوّف و عرفان .
۲۷۹	۸- اصطلاحات و لغات برجسته دیگر :
۲۷۹	الف- عرفانی و صوفیانه .
۲۸۱	ب- دینی و مذهبی .
۲۸۶	ج- اخلاقی و اجتماعی .

صفحه	عنوان
۲۹۳	د- درباره می ، شراب و باده .
۲۹۷	۹- مفاخره (اظهار فخر و بزرگی) .
۲۹۹	۱۱- ستایش و مدیحه سرایی .
۳۰۴	سخن پایانی
۳۱۱	منابع و مأخذ

پیشگفتار

مردان و زنان بزرگی قدم به عرصهٔ زبان و فرهنگ فارسی و ایرانی گذاشته اند و با نبوغ فکری خود باعث تحولات فکر و اندیشهٔ انسان های دیگر شده و در روند بهروزی و پیروزی این ملت نقش به سزایی داشته اند .

فروغی بسطامی یکی از این شاعران گران قدر است که در دورهٔ بازگشت ادبی ، غزل های شیوا و دلنشین سروده و برای ما و آیندگان به ارمغان گذاشته است ، اگر چه وزن ، سبک و بسیاری از لغات و اصطلاحات اشعار او ، همان است که بارها در دیگر اشعار و غزل های شاعران سبک عراقی دیده ایم ، اما انعکاس روحیهٔ آزادگی و حقیقت گرایی در شعر وی و داشتن بیان رسا در ادای مطالب ، غزل های او را ، والا و با ارزش ساخته است ، و این خود انگیزه ای بوده است تا نگارنده ، نقد و تحلیل دیوان وی را ، انتخاب و در این راستا به تحقیق پردازد .

در دوره ای که اکثر غزل ها دارای مضامین مدحی و ستایشی است ، غزل های فروغی سرشار از مضامین عرفانی و اخلاقی است او همواره عاشق است و عشق او عشقی الهی و پاک است که می تواند با آن فرمانروای هستی شود و به قضا و قدر فرمان دهد . آرایه های بدیعی لفظی و معنوی و صور خیال به زیبایی هر چه تمام تر و با اعتدال و میانه روی در اشعار او جلوه گر است .

در این کار پس از فیش برداری از دیوان فروغی بسطامی و دسته بندی موضوعی آن ها ، منابع و مآخذ مربوط به هر موضوع مطالعه و فیش برداری شده است ، آن گاه با تنظیم و نگارش ، ویرایش مطالب با یاری استادان محترم راهنما و مشاور ، صورت گرفته و در مرحلهٔ تایپ ، مورد بازخوانی و اصلاح نهایی قرار گرفته است .

مواردی که در این پایان نامه می توان به آن اشاره کرد و دربارهٔ آن توضیح داد عبارتند از :

- ۱- روش ارجاع منابع و مآخذ در هر فصل ، به شیوهٔ مسلسل می باشد.
- ۲- رسم الخط یا شیوهٔ نگاشتن کلمات بر اساس روش جدانویسی است.
- ۳- علایم نگارشی با دقت مورد توجه قرار گرفته است .
- ۴- در پاورقی با مآخذ و نویسندگان یا مؤلفی که مطلب از او نقل شده ، آشنا می شویم .
- ۵- بیت های نقل شده از فروغی ، بیشتر یا همگی از دیوان وی به کوشش حسین نخعی ،

چاپ ۱۳۴۲ هـ . ش ، می باشد.

چکیده

نقد و تحلیل دیوان فروغی بسطامی

شعر یک شاعر، زبان فکر و اندیشه وی است و برای دست یابی به این زبان، و پی بردن به هنر و توانایی شاعر، باید جنبه های مختلف شعر و شخصیت او را شناخت، اطلاعات و موضوعات جنبی زندگی وی چون تولد، مرگ، زمانه و روزگاری که در آن می زیسته را توضیح داد، همچنین صور خیال، آرایه های بدیعی، سبک و شیوه بیان او را بررسی کرد و اوج و فرود وی در زندگی و شعر و بسیاری از موضوعات دیگر، نقد و تحلیل شود.

در این تحقیق برای معرفی فروغی بسطامی و هنر غزل سرایی وی، مطلب در چند فصل به رشته تحریر و نگارش درآمده است.

فصل اول به عنوان پایان نامه، نوع آن، تعریف موضوع، اهداف طرح، فرضیات، پیشینه تحقیق و نتایج کاربرد تحقیق می پردازد.

در فصل دوم، شرح حال و مراحل مختلف زندگی فروغی، معرفی شاهان معاصر و مرتبط با وی و بررسی زندگی و شعر چند تن از شاعران معاصر با او، نگارش یافته است.

سبک بازگشت، کاستی ها و امتیازات آن، قالب های شعری به خصوص غزل و کاربرد و معانی آن، غزل های فروغی و تأثیر پذیری وی از سعدی و حافظ، مطالب مندرج در فصل سوم است.

صور خیال (تشبیه، مجاز، استعاره و کنایه)، با همه توضیحات لازم در فصل چهارم و آرایه های برجسته بدیعی لفظی و معنوی شعر فروغی در فصل پنجم، نقد و بررسی شده اند. در بخش اول فصل ششم موسیقی و در بخش دوم، درون مایه ها و محتوای شعر فروغی مورد ارزیابی قرار گرفته؛ جمع بندی مطالب به اختصار، آخرین مطلب تحلیلی این پژوهش است.

فصل اوّل

مبادی تحقیق

مشخصات پایان نامه :

عنوان این پایان نامه « نقد و تحلیل دیوان فروغی بسطامی » است که به زبان انگلیسی نیز
A critical study of Foroghi Bistami,s Divan ، می باشد .

نوع پایان نامه نیز « بنیادی » است .

شرح و تعریف موضوع :

فروغی بسطامی از شاعران غزل سرای مشهور دوره دوم سبک بازگشت ادبی و معاصر
فتحعلی شاه ، محمد شاه و ناصرالدین شاه قاجار است .

در دوره قاجار شاعران به شیوه شاعران قبل از سبک هندی ، بازگشتند ، فروغی نیز در قالب
غزل و بیشتر به سبک عراقی و تقلید از سعدی و حافظ به سرودن شعر پرداخته است ، اما لطف و
زیبایی و آهنگ غزل های وی ، چنان است که او را شاعری صرفاً مقلد نمی توان به حساب آورد .
شعر اغلب شاعران دوره قاجار از جمله فروغی بسطامی ، بیان گر اوضاع و احوال اجتماع زمانه
خود نیست و از این دیدگاه شاید بتوان بر آنان خرده گرفت .

در این پایان نامه ، به خلاصه ای از زندگی فروغی بسطامی و چند تن از شاعران و شاهان
معاصر وی پرداخته می شود . سبک های شعری به ویژه غزل ، مورد بررسی قرار می گیرد و آن
گاه سبک و شیوه غزل سرایی فروغی ارزیابی می شود . مقایسه شعر او با شعر معاصر ، تأثیرپذیری
وی از سعدی و حافظ ، ویژگی های وزنی ، ردیف و قافیه (موسیقی شعر) ، نکات بلاغی ، صور
خیالی و آرایه های بدیعی شعر وی نیز نقد و تحلیل می شود .

فرضیات :

۱- فروغی بسطامی در میان شاعران سبک بازگشت از نظر مضمون پرداززی و به کارگیری

صور خیال و صنایع لفظی و معنوی ، چگونه است ؟

۲- به کارگیری ابتکار و تقلید در شعر فروغی چگونه است ؟

۳- فروغی در شعر خود از کدام یک از شاعران متقدم تأثیر پذیرفته است ؟

۴- مضامین عرفانی و اخلاقی در شعر فروغی چگونه است ؟

روش تحقیق :

نوع تحقیق بنیادی و روش تحقیق ، توصیفی - تحلیلی است . برای این کار شعرهای فروغی بسطامی و معاصران وی چون سروش اصفهانی ، قآنی شیرازی و یغمای جندقی ، همچنین کتاب های سبک شناسی شعر و تاریخ ادبیات ، مطالعه و بررسی و آن گاه از مطالب آن ها فیش برداری می شود ؛ سپس شعر و غزل فروغی با توجه به مطالب فیش برداری شده از آثار و اشعار مورد مطالعه ، نقد و بررسی می گردد .

پیشینه تحقیق (کار) :

درباره غزل ها یا شعر فروغی بسطامی به گونه ای که کل دیوان شعر او مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد ، کاری صورت نگرفته ، اما در کتاب های مختلف ، از جمله بعضی از کتب تذکره و تاریخ ادبیات فارسی ، به زندگی و شعر این شاعر اشاره شده است ، و غزل هایی از وی در پاره ای از مجموعه های منتخب شعری انتخاب و گلچین شده است و این پایان نامه برای بار اول کل دیوان وی را مورد ارزیابی قرار داده و به اندازه حوصله و توان خود ، نکات مهم و برجسته آن را